

ARTYKUŁY I EDYCJE

EWA DANOWSKA

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

ORCID: 0000-0002-3273-4020

MATERIAŁY DO DZIEJÓW KASATY ZAKONU JEZUITÓW W 1773 R. I POCZĄTKÓW DZIAŁALNOŚCI KEN W BIBLIOTECE NAUKOWEJ PAU I PAN I BIBLIOTECE KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KRAKOWIE

Słowa kluczowe: historia Polski, kasata zakonu jezuitów 1773, Komisja Edukacji Narodowej, zespół rękopiśmienny „Education Nationale”

W niedatowanym liście do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, podpisanym „Jezuici”, czytamy:

Najjaśniejszy Panie,

Uderzeni ostatecznym, jakiego obawiać się kiedy mogliśmy nieszczęściem, niby gwałtownym piorunem, który rozpraszając i niszcząc ciało Zgromadzenia, zostawuje niezniszczone, ale obalone członki jego, wśród zatrwożenia i pogrążającego nas smutku, zdobywamy się na tyle siły, ile nam ojcowska WKMci dobroć daje. [...] Nic szkodliwego Polsce nie uczyniliśmy, możemy się w tym zaszczyścić świadectwem mądrości, sprawiedliwości i dobroci WKMci. Owszem, ile sił naszych stało,łożyliśmy je, poświęcając młodość, zdrowie i życie nasze na pożytek kochanej Ojczyzny¹.

List ten związany jest oczywiście z faktem rozwiązania zakonu jezuitów, ogłoszonym *breve* papieża Klemensa XIV *Dominus ac Redemptor*, 21 lipca 1773 r., stanowiącym dla nich dekret zagłady. Nuncjusz papieski Giuseppe Garampi wręczył *breve* biskupowi poznańskiemu, kanclerzowi wielkiemu koronemu Andrzejowi Młodziejowskiemu z początkiem września, nalegając na jego egzekucję w Polsce. Zwłokę spowodował fakt, iż delegacja wyłoniona w nadzwyczajnym sejmie skonfederowanym pod laską Adama Ponińskiego wyrażała swój sprzeciw. Dopiero 28 września 1773 r. sejm zgodził się na kasatę zakonu

¹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (dalej: Bibl. Nauk. PAU i PAN), rkps 2220, t. 3, k. 26.

jezuitów; a byli i tacy, którzy czyhali na majątki tego zamożnego zgromadzenia. Wieść o kasacie była dla jezuitów w Polsce nadzwyczajnym ciosem. Nadmienić należy, że jednym z ich głównych zajęć było kształcenie i wychowywanie młodzieży – utrzymywali m.in. 136 zakładów naukowych i wychowawczych, w tym jedną akademię, 16 kolegiów tzw. pełnych, 19 kolegiów z niepełnym zakresem nauczania filozofii, zakłady dla kleru świeckiego, konwikty szlacheckie i bursy. Według obliczeń sprzed pierwszego rozbioru zgromadzenie to w Polsce liczyło prawie 2500 księży, kleryków i braci zakonnych².

Jeden z oświeceniowych pamiętnikarzy, Julian Ursyn Niemcewicz, w następujący, krytyczny sposób charakteryzuje zakon jezuitów:

Oni to, opanowawszy w Polsce wychowanie publiczne, wydali w ostatnich dwóch wiekach pokolenia, co przesady, fanatyzmem, nieoświeceniem Polskę naszą zgubiły. Grom jeden rzucony z wysokości Watykanu miał ich na zawsze zetrzeć, lecz na próżno; acz węgielnym kamieniem zasad towarzystwa tego było ślepe stolicy apostolskiej posłuszeństwo, nie wszędy jednak usłuchali znoszącej ich bulli papieskiej. Udali się pod protekcją odszczepieńców: Katarzyny II i króla pruskiego³.

Zwolennicy Oświecenia przeforsowali wykorzystanie majątku pojezuickiego do przeprowadzenia generalnej reformy szkolnictwa. 14 października 1773 r. sejm powołał do życia Komisję Edukacji Narodowej (KEN), a uniwersał z 24 października oddawał pod jej zarząd wszystkie akademie, gimnazja i inne szkoły publiczne. Niestety, poza jej kontrolą pozostały szkoły parafialne i żeńskie. W ciągu dwóch miesięcy przysięgli lustratorzy mieli oszacować dobra pojezuickie, które stanowiłyby bazę materialną umożliwiającą powstanie szkolnictwa świeckiego. 29 kwietnia powołano Komisje Rozdawnicze – Koronną i Litewską, których zadaniem było uzyskanie finansów na oświatę ze sprzedaży i wydzierżawienia dóbr pojezuickich. Okazało się, że członkowie Komisji, nie bez przyczyny powszechnie przezwanym „rozdrapniczymi”, nie do końca byli rzetelni i uczciwi, a według szacunków, z dawnego bogactwa jezuitów, ocenianego na 800 tys. złp. rocznego dochodu, przepadło 30%⁴. Wartość pojezuickich majątków, już nawet po „rozdrapaniu”, obliczano na 33 mln złp.⁵

Głównie z okresem i wydarzeniami przejmowania dóbr pojezuickich na cele działalności Komisji Edukacji Narodowej i nowego systemu szkolnictwa w Rzeczypospolitej związany jest zespół rękopisów zatytułowany „Education

² J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973, s. 31–33. Więcej zob. też: S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933.

³ J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, oprac. i wstęp J. Dihm, Warszawa 1957, t. 1, s. 73.

⁴ U. Augustyniak, *Historia Polski 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 451; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002, s. 198–199; M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 2008, s. 121.

⁵ A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, Warszawa 1939, t. 1, s. 488.

Nationale”, przechowywany w Bibliotece Naukowej PAU i PAN (5 tomów) oraz w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (1 tom)⁶.

Po dokładnej analizie wszystkich zasobów rękopiśmiennych Biblioteki Naukowej PAU i PAN, w 1996 r. zarekomendowano 31 obiektów do Programu UNESCO „Pamięć Świata” – wśród nich znalazł się zespół „Education Nationale”. Trafił on na listę krajową UNESCO w 2014 r., co podkreśla ważność i znaczenie tych dokumentów⁷.

Zespół akt KEN, tak potocznie nazywany, znajdujący się w Bibliotece Naukowej PAU i PAN pochodzi z lat 1773–1786. Księgi te, o wymiarach 49 x 38 cm, oprawne w półskórek, liczą w sumie 1606 kart. Zespół ten zawiera pięć z sześciu tomów zbioru zatytułowanego, jak już wspomniano, „Education Nationale”. Został on подарowany Akademii Umiejętności w Krakowie przez Konstantego Popiela w 1909 r. Na wewnętrznej stronie tylnej okładki każdego tomu znajduje się nalepka „Zbiory Popielów” z nieaktualnym już numerem katalogowym. Stan zachowania zbioru jest zadowalający. Dokumenty rękopiśmienne, jak i znajdujące się pomiędzy nimi druki są w języku polskim, ale też łacińskim, francuskim i niemieckim. Zbiory „Education Nationale” zostały skatalogowane i opisane w *Katalogu rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie*⁸.

Pozostała część zespołu „Education Nationale” znajduje się w zbiorach Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie – sygn. 818 IV. Jest to jeden tom, obejmujący 286 stron rękopiśmiennych oraz nieliczbowane, wklejone doń druki. Tom oprawny jest w półskórek, oprawa nieco uszkodzona. Brak jest exlibrisu lub jakiegokolwiek informacji, skąd i kiedy znalazł się w kolekcji Czartoryskich. Obejmuje on lata 1774–1777; opis katalogowy w katalogu drukowanym rękopisów jest bardzo lapidarny i wybiórczy⁹.

Materiały zawarte we wszystkich sześciu tomach „Education Nationale” są przemieszane, ułożone chaotycznie – nie można stwierdzić w nich układu chronologicznego czy tematycznego, poszczególne dokumenty zeszyte zostały przez introligatora w zupełnie przypadkowy sposób.

Zbiory te jednak doskonale ilustrują i dokumentują istotny w dziejach Rzeczypospolitej przełomowy fakt kasaty zakonu jezuitów i sprawy przede wszystkim majątkowe związane z tym wydarzeniem, a także początki tworzenia podwalin pod świeckie szkolnictwo.

Przedstawione tu zostaną najciekawsze, czy też najbardziej reprezentatywne dla tych dziejów dokumenty znajdujące się w zbiorze „Education Nationale”.

⁶ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 1–5 oraz Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: Bibl. Czart.), rkps 818 IV.

⁷ K. Grodziska, *Pamięć Świata. Realizacja Programu UNESCO w Bibliotece Naukowej PAU i PAN*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. 60: 2015, s. 335–340.

⁸ *Katalog rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie (sygn. 2149–2298)*, oprac. Z. Jabłoński, A. Preissner, B. Schnaydrowa, Wrocław 1965, s. 155–170.

⁹ I. Korzeniowski, *Catalogus codicum manu scriptorum Musei principium Czartoryski, Cracoviae 1887–1893*, t. 1, s. 340–341.

Warto zwrócić uwagę na liczne listy adresowane do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego od członków rozwiązanego zakonu jezuitów, pisane w przeciągu kilku lat od daty tego przykrego dla nich faktu. Zawierają na ogół skargi na okrutny los, który pozbawił eksjezuitów spokojnej przyszłości, rozliczne prośby o protekcję i opiekę. Jednym z nich jest list komediopisarza, publicysty i edytora źródła ks. Franciszka Bohomolca z 10 września 1773 r., w którym napisał, że 36 lat spędził w zakonie, a ostatnich 11 strawił przy jezuickiej drukarni. Nie czuje powołania do życia w innym zgromadzeniu, ani do życia na plebanii. Do współbraci za kordon „dla kawałka chleba” nie zamierza się przenosić. Prosi, by jezuicka drukarnia stała się oficyną JKMci, a on mógł nadal w niej pracować. Kończy list słowami: „Dopraszam się łaski Pańskiej szczególnie dlatego, abym reszty dni moich nie skończył w szpitalu”¹⁰.

Z kolei eksjezuita ks. Michał Korycki w liście z 28 lutego 1774 r. dramatycznie stwierdził: „Gdy sposobu do życia nie ma, ścielę się u nóg Waszej Królewskiej Mości”. Prosił, by król dopomógł mu wydzierzawić aptekę w Mińsku i wioseczkę Slepianka. Ma bowiem już 60 lat, z tego 44 przeżyte w zakonie¹¹. Natomiast Antoni Opolski w niedatowanym liście prosił króla o pomoc w wyszukaniu mu posady, gdzie mógłby spożytkować znajomość języka hebrajskiego, którego uczył się „od urodzenia pół wieku”¹². Podobnie ks. Wiktor Wargawski prosił króla o posadę przy jakiejś bibliotece¹³.

Równie niepewny swego losu był ks. Feliks Hołówko, który wstępując do zakonu jezuitów, swój majątek po rodzicach przekazał stryjowi. Po kasacie zakonu powrócił do stanu świeckiego, zażądał zwrotu majątku, lecz stryj mu odmówił. Podjął zatem starania na drodze prawnej, aby transakcja została anulowana, lecz nie odniosły one skutku. Apelował zatem do króla o pomoc i protekcję w odzyskaniu dóbr¹⁴. Z kolei ks. Józef Świętorzecki prosił króla o wstawiennictwo w celu otrzymania jakiejś posady w Komisji Edukacji Narodowej. Napisał: „Od skasowania jezuitów jeszcze pomyślniej nie doznał doli”¹⁵.

Inna sprawa, z którą zwrócono się do króla, dotyczy działalności Komisji Rozdawniczej. Np. konsyliarz Rady Nieustającej Adam Klemens Kwilecki

¹⁰ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 3, k. 37.

¹¹ *Ibidem*, k. 263.

¹² Bibl. Czart., rkps 818 IV, s. 19–22.

¹³ *Ibidem*, rkps 818 IV, s. 95–97.

¹⁴ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 3, k. 294.

¹⁵ *Ibidem*, t. 2, k. 214. Niektórzy oskarżali jezuitów o sabotowanie dzieła KEN, ale z kolei też wielu z nich dobrze „wpaowało się” w nowe zasady, piastując nawet wysokie stanowiska w KEN i Towarzystwie do Książek Elementarnych. Bez pomocy jezuitów i ich majątków niemożliwe byłoby przeprowadzenie planów reformy szkolnictwa pod nadzorem Rzeczypospolitej. Zob. więcej: B. Natoński SJ, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne. Historia”, t. 25, 1977, z. 2, s. 65–98; J. Poplatek SJ, *op. cit.*, s. 36–42.

w liście z 11 maja 1778 r. skarżył się, że z dóbr pojezuickich nic nie otrzymał, a inni – owszem¹⁶.

Zachowały się również listy natury ogólnej pierwszego prezesa Komisji Edukacji Narodowej biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego do króla, z sierpnia 1775 r., w których donosił m.in. o przeciągających się pracach nad „rozrządzeniem” dóbr pojezuickich, prosząc o interwencję królewską w celu ich przyspieszenia¹⁷.

W jednym z tomów „Education Nationale” znajdują się projekty i plany dotyczące szkolnictwa w kraju po zniesieniu zakonu jezuitów, których autorstwo przypisywane jest historykowi, ekonomie i politykowi Feliksowi Łoyce oraz Ignacemu Massalskiemu¹⁸. Omówione też zostały cele i zadania nowo powstającej KEN. W jednym z tych projektów czytamy:

Dla utrzymania tej edukacji i użytych do niej osób oddajemy pod rząd wspomnianej Kommissyji wszystkie fundacje w całym Królestwie Polskim będące jakimkolwiek sposobem do edykacji czyli wychowania młodzi regulowane i aplikowane, jako to: wszystkie dobra leżące, kapitały i mobilia zniesionego *immediate* Zakonu XX Jezuitów, wszystkie na akademie, szkoły publiczne, klasy, gimnazyja, przez gorliwość fundatorów do jakiegokolwiek czasu duchownym, czy li świeckim osobom powierzone, fundusz do zweryfikowania i spisania których fundacji i dóbr wszelkich [...] ¹⁹.

Nowo powstała Komisja Edukacji Narodowej, jak widać, z niecierpliwością oczekiwała na środki finansowe potrzebne do jej działalności. Świadczyć o tym może manifest z 28 listopada 1774 r., podpisany przez członków KEN, oblatowany ponadto w księgach grodzkich warszawskich:

Doświadczenie atoli ukazało, iż Kommissyja Edykacji bez środków zadosyć uczynienia ustanowieniu swojemu zostawiona, po bezskutecznym kilkakrotnym dopomnieniu się, czekając na przedłużone aż dotąd dóbr, kamienic, placów, summ, sreber i ruchomości pojezuickich przedaź i rozdawnictwo i mając z tej okazji uchybioną tegoroczną raty świętojańskiej intratę [...] ²⁰.

W najbardziej obszernym projekcie odnotowano „Kwestyje”, których projekt ma dotyczyć, a mianowicie: „Jakim sposobem edukacją ustanowić? Co z dobrami jezuickimi? Co z samemi jezuitami robić?”. Na pytanie, co zrobić z dobrami pojezuickimi, czytamy:

Dobra kościelne [...] raz Kościołowi oddane, nie mogą być oderwane, ale powinny *ad pios usus* być obrócone. [...] Dobra jezuickie są *caduca*, nie może król ich za przywilejem nikomu dać, bo nie może onych alienować od Kościoła, więc sam powinien trzymać i administrować, abo *ad usus pios* aplikować²¹.

¹⁶ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 2, k. 214.

¹⁷ Bibl. Czart., rkps 818 IV, s. 37–38, 41.

¹⁸ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 1, k. 196–197, 210–211, 216–227.

¹⁹ *Ibidem*, t. 1, k. 196v. *Immediate* – bezpośrednio.

²⁰ Bibl. Czart, rkps 818 IV, s. 73–75, druk: po s. 243.

²¹ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 1, k. 222v–223. *Ad pios usus* – na pobożne użytkowania; *caduca* – podupadłe.

W projekcie napisano również, że gdyby biskupi administrowali dobrami pojezuickimi, ściągnęliby tym nienawiść stanu szlacheckiego, a gdyby te dobra przejęła szlachta, zbudziłoby to żal w biskupach. Najlepiej zatem, by administrował tymi dobrami król. Na pytanie, co zrobić z jezuitami, projektodawca proponuje назначić im pensje i użyć „do usług Ojczyzny i Kościoła według każdego zdatości”²².

Znajdujemy również inne projekty, propozycje, mowy i postanowienia (m.in. króla Stanisława Augusta Poniatowskiego czy członka KEN kanclerza wielkiego litewskiego Joachima Chreptowicza) dotyczące sposobów utworzenia funduszu na rzecz edukacji narodowej, przejęcia majątków pojezuickich i sposobów ich administracji²³. Czytamy m.in. o podstawowym założeniu:

Dobra naprzód wszystkie leżące i ruchome, które *Communitatis* XX Jezuitów jakimkolwiek tytułem były własnością, uznajemy *Patrimonium Publicum* do Rzeczypospolitej należące i jej dyspozycjom *ab hinc* podległe²⁴.

Do zagospodarowania tych dóbr wyznaczono osoby, które miały sporządzać niezbędne inwentarze nieruchomości, do rozdysponowania pośród godnych i wypłacalnych obywateli. Eksjezuitom będzie się należała „pensja do wyżywienia przyzwoitego”, na które będą przeznaczane środki ze sprzedanych dóbr, by mogli pełnić funkcje przede wszystkim nauczycieli²⁵.

W zbiorze „Education Nationale”, jak widać, szczególnie liczne są akta i materiały dotyczące majątków i dóbr pojezuickich oraz działalności Komisji Rozdawniczej. Znajdujemy tu bruliony i kopie projektów teje Komisji dla rozdziału majątku pojezuickiego²⁶. Ponadto zachowały się protokoły z niektórych sesji Komisji Rozdawniczej – bruliony dwóch z nich dołączone zostały do listu Andrzeja Stanisława Młodziejowskiego (nb. oskarżanego o sprzeniewierzenie jezuickich majątków) do króla z 1774 r., a także dokument „Regestr delegatów domieszonych do dziedzictwa dóbr *post suppressam Societatem*”²⁷.

Do ciekawych materiałów należy zaliczyć dwie różniące się nieco od siebie instrukcje dla komisarzy i lustratorów powołanych do spisania inwentarzy dóbr pojezuickich, sporządzone w październiku 1773 r.²⁸, oraz listę komisarzy z prowincji koronnych – Wielkopolski i Małopolski, zarówno z Senatu, jak i stanu rycerskiego²⁹. Z wykazem tym można związać dokument – kolejny regestr –

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, k. 198–208, 212, 214, 228–235, 239–242.

²⁴ *Ibidem*, k. 198. *Communitatis* – zgromadzenia; *Partimonium Publicum* – majątek publiczny; *ab hinc* – odtąd, od tego.

²⁵ *Ibidem*, k. 198v–199, 204–20v.

²⁶ *Ibidem*, t. 3, k. 28–31, 44–44v, 128–134.

²⁷ *Ibidem*, k. 77–77v, 136–141, 148, 152, 154–154v, 156–157.

²⁸ *Ibidem*, k. 40–43, 46–47v. *Post suppressam Societatem* – po kasacie Towarzystwa.

²⁹ *Ibidem*, k. 68–69v.

osób zasiadających w Komisji Rozdawniczej i „dóbr jakie wzięli”³⁰. Znajdujemy ponadto decyzję powołania komisji dla oszacowania majątków pojezuickich w Koronie, tj. „examinowania funduszków exjezuickich”³¹, a także liczne sumariusze, tabele, lustracje i wykazy majątków pojezuickich oraz sum pieniężnych z nich pochodzących³². Zamieszczony jest również wykaz dóbr oddanych do dyspozycji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, „z wypisaniem intraty i liczby pretensorów do tychże dóbr”, a także „Dobra i summy kolegiów polskich w kordonie austrijackim”³³. Ziem litewskich dotyczy „Specyfikacja kapitałów Xięży ex-jezuickich” wraz z sumariuszem intrat oraz „Annotacja sum jezuickich JW. Podskarbiego WXLitewskiego [Michała Brzostowskiego] w kredycie będących”, a także projekt biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego dotyczący kościołów pojezuickich na Litwie³⁴.

Z Warszawą związane są kolejne dokumenty – noty, decyzje, projekty, m.in. Andrzeja Stanisława Młodziejowskiego, dotyczące kościoła po jezuitach warszawskich przeznaczanego na kościół szkolny podlegający KEN oraz specyfikacja pałaców, domów, kamienic, placów i gruntów w Warszawie, wyznaczonych przez Komisję Rozdawniczą do sprzedaży³⁵.

Z kolei Krakowa dotyczy projekt biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka w sprawie kościołów pojezuickich w jego diecezji, z których trzy znajdowały się w Krakowie (św. Piotra i Pawła, św. Barbary oraz – nieistniejący od 1809 r. – św. Macieja), inne w Sandomierzu i Lublinie. Postulował o ich konserwację, wystarczającą obsadę kapłanów i środki na utrzymanie³⁶.

Warto zwrócić uwagę na brulion protokołu z konferencji przedstawicieli KEN z Komisją Rozdawniczą, 29 stycznia 1776 r. Spotkanie poświęcone było temu, by Komisja Rozdawnicza ujawniła KEN tabele sum za dobra już rozdysponowane, „na które dyplomata wyszły i ewikycje okazane”, oraz wydała uniwersał do obywateli, którzy spóźniają się z wniesieniem opłat należnych z tytułu dzierżawienia dóbr pojezuickich³⁷.

W „Education Nationale” znajdujemy również fragmentaryczne informacje o dobrach pojezuickich, które przeszły w prywatne ręce. Do takich należały m.in. wsie Bochlewo i Tokary, w pow. słupeckim, należące uprzednio do kolegium w Poznaniu. Ich posesorem został niejaki Żukowski „dekretom Regencyi Pruskiej podczas zakordonowania jemuż za dziedziczne przysądzonych”. Według

³⁰ *Ibidem*, k. 150–151.

³¹ *Ibidem*, k. 143–143v.

³² *Ibidem*, k. 108–123, 158–158v, 162–169, 183–189, 191, 211–213, 215–216.

³³ *Ibidem*, k. 104, 171–180.

³⁴ *Ibidem*, k. 255, 268–273, 275.

³⁵ *Ibidem*, k. 81–92, 200–201.

³⁶ *Ibidem*, k. 126–127.

³⁷ Bibl. Czart, rkps 818 IV, s. 247–249. Na s. 251–253 znajdujemy informację, że KEN odebrała żądane wykazy i tabele. Ewikcja – sądowe lub administracyjne pozbawienie kogoś prawa własności na rzecz kogoś innego.

tego dekretu miał zapłacić do skarbu króla pruskiego 20 tys. złp. „*titulo* że jezuci takową summę mieli dać na zastaw tych wiosek”. Żukowski został wezwany w tej sprawie do stawienia się przed Komisją Edukacji Narodowej³⁸.

W zespole „*Education Nationale*” zachowały się niektóre akta i materiały dotyczące sporów i procesów o wsie pojezuickie. Do takich należą: pismo sędziego ziemskiego żytomierskiego Adama Bukara, wnoszącego o przysądzenie mu wsi Seferówka, Okładne i Barszcze w woj. mohylowskim³⁹; sprawa ks. Brzezińskiego z 1778 r., występującego w imieniu kapituły kamienieckiej, właściciela połowy wsi Załucze, z Karolem Obremskim (Obrębskim), posesorem drugiej połowy tejże pojezuickiej wsi⁴⁰, a także bogato udokumentowana sprawa konsyliarza Rady Nieustającej, starosty łędzkiego Adama Kwileckiego z Ferdynandem Wołyńskim o dobra Łuczyn i Chwederówkę w woj. kijowskim. Dodajmy, że były to oczywiście pojezuickie dobra przyznane Kwileckiemu przez Komisję Rozdawniczą w 1775 r.⁴¹ Z kolei z listów Kwileckiego do króla dowiadujemy się o krzywdach, jakie wyrządza mu Wołyński⁴². Można też wymienić inne spory i starania o wsi pojezuickie, np. dokumenty do procesu między Szymonem Kowalewskim a jezuitami słuckimi i rodziną Kłokockich, tudzież list do króla od strażnika woj. mińskiego Krzysztofa Lichodziejewskiego, na którego dobra już przyznane „dybią” Kłokoccy⁴³. Znajdujemy też starania pisarza ziemskiego braclawskiego Kwinty o folwark Smołwy w pow. braclawskim, zabiegi hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Ogińskiego o wykup wsi pojezuickich wzdłuż kanału spławnego łączącego rzeki Szczapę i Jasiołdę, spór Franciszka Poniatowskiego z posłem pińskim Kurzenieckim o grunta i lasy przy folwarku Olchowo w pow. pińskim⁴⁴. Ponadto zachował się wyciąg z protokołu Komisji Rozdawniczej z 1774 r. dotyczący dóbr Suraz należących niegdyś do Kolegium Ostrońskiego oraz nota Józefa Mielżyńskiego do tejże Komisji w sprawie stawów leżących w tych dobrach⁴⁵. Na marginesie można dodać, że spotykamy wiele materiałów dotyczących sukcesji po eksjezuitcie Ignacym Aleksandrze Jelcu, potem sufraganie kijowskim⁴⁶.

³⁸ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 2, k. 67–68.

³⁹ *Ibidem*, k. 206–207.

⁴⁰ *Ibidem*, k. 218.

⁴¹ *Ibidem*, k. 219–220, 230, 234–235, 237–239; *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 365.

⁴² *Ibidem*, k. 228.

⁴³ Bibl. Czart., rkps 818 IV, s. 181–194. Zob. też druk: *Explicacya nieważności dekretu na Kommissyi Udzielnej w sprawie i z instancji jednostronnej sukcesorów Hieronima Kłokockiego o dobra funduszu przedtym jezuitów słuckich, na dniu 3 Januarii 1775 w Warszawie promulgowanego*, między s. 195 a 197.

⁴⁴ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 3, k. 28–39, 260–260v, 286, 295–296.

⁴⁵ *Ibidem*, rkps 2220, t. 3, k. 239–239v, 241–241v.

⁴⁶ *Ibidem*, t. 2, k. 240–244v, 264–266.

W tomach „Education Nationale” natrafić można także na – na ogół bardzo lakoniczne – drobne notaty, komentarze i zapiski króla Stanisława Augusta Poniatowskiego dotyczące spraw majątkowych związanych z dobrami pojezuickimi⁴⁷.

Należy natomiast koniecznie zwrócić uwagę na osiem rękopiśmiennych, barwnych map rozmieszczenia szkół, z czasów gdy nadzór nad szkolnictwem objęła Komisja Edukacji Narodowej. Pierwsza z nich to „Mappa szkół narodowych wespół z dobrami do nich należącymi”, przedstawiająca obszar całego kraju, a według notatki sporządzona przez Adama Kukiela w 1779 r. Zaznaczone na niej są szkoły wojewódzkie i powiatowe⁴⁸. Bardziej dokładne i szczegółowe są mapy poszczególnych departamentów, wykonane przez różne osoby w 1778 r. Na jednej z nich, autorstwa Józefa Łęskiego, znajdują się województwa: wileńskie, trockie, część połockiego i Księstwo Żmudzkie z naniesionymi szkołami wojewódzkimi i powiatowymi. Co więcej, na mapie zaznaczone są „dobra znaczne”, a po bokach mapy wyszczególniona została percepta półroczna w poszczególnych województwach⁴⁹. Kolejną „Mappę departamentu szkół” wykonał Antoni Baranowski. Przedstawia ona szkoły w województwach: krakowskim, płockim i sandomierskim, a po jej bokach obliczenie percepty półrocznej z dóbr edukacyjnych⁵⁰. W tymże zbiorze znajduje się również rękopiśmienna, barwna mapa obejmująca szkoły w województwach: chełmskim, lubelskim i podlaskim, także z półroczną perceptą. Jej autorem jest Feliks Nowicki⁵¹. Kolejna mapa, nieznanego autorstwa, przedstawia szkoły wojewódzkie i powiatowe w województwach: poznańskim, gnieźnieńskim, chełmińskim, inowrocławskim, brzesko-kujawskim, kaliskim, rawskim, łęczyckim i sieradzkim, i – tak jak poprzednie – zawiera podsumowaną półroczną perceptę⁵². Inna przedstawia szkoły wojewódzkie i powiatowe oraz „dobra znaczne” w województwie wołyńskim, jak również obliczoną półroczną perceptę. Mapa została wykonana przez Adama Leparskiego⁵³. Następna „Mappa departamentu szkolnego” z tego zbioru, autorstwa Paszowskiego, obejmuje szkoły w województwach: kijowskim, podolskim i braclawskim, wraz z podsumowaną półroczną perceptą⁵⁴. Ostatnia z map w swym schemacie nie różni się od poprzednich, obejmuje szkoły w województwach: brzesko-litewskim, nowogrodzkim i mińskim, a wykonał ją Józef Turski⁵⁵.

⁴⁷ *Ibidem*, rkps 2220, t. 3, np. k. 70, 160, 261, 274, 277.

⁴⁸ *Ibidem*, t. 2, k. 185–186.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 187.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 188.

⁵¹ *Ibidem*, k. 189.

⁵² *Ibidem*, k. 190.

⁵³ *Ibidem*, k. 191.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 192.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 193.

Jak już zostało wspomniane, materiał zachowany w poszczególnych tomach jest bardzo chaotyczny, przemieszany, nie trzyma się chronologii czy określonej, kolejno po sobie następującej tematyki. Oprócz rękopiśmiennych dokumentów są także liczne druki o zróżnicowanej treści. Twórcy tego zbioru zdawali sobie zapewne sprawę ze znaczenia kolekcji, jednak – kimkolwiek byli – nie ogarniali jej wartości i nie pokusili się o jej uporządkowanie czy usystematyzowanie.

Warto odnotować istnienie niektórych dokumentów, dotyczących przejmowania dóbr pojezuickich i początków szkolnictwa pod nadzorem Komisji Edukacji Narodowej.

Wymienić tu można bullę papieża Klemensa XIV zawierającą decyzję o kasacie zakonu jezuitów, wydrukowaną w Rzymie w 1773 r., poza tym: *Instrukcję dla lustratorów*, a także *Uniwersał żądający zwrotu sum po jezuitach* oraz *Projekt względem rozrządzenia dóbr po jezuitach do dyspozycji Rzeczypospolitej należących* – dwa ostatnie druki podpisane przez Adama Ponińskiego, podskarbiego wielkiego koronnego, znanego z chciwości, nadużyć i grabieży majątków pojezuickich. Ponadto Antoniego Sułkowskiego *Reflexye nad projektem dobra jezuickie rozrządzającym [...] dnia 7 Februarii 1774 podane*, a także *Uniwersał Marszałków Generalnej Konfederacji Obojga Narodów w sprawie łupiestwa dóbr pojezuickich przez obywateli*, wydany w Warszawie w 1773 r.⁵⁶ Warto zaznaczyć, że wyżej wymienionej tematyki dotyczą też rękopiśmienne dokumenty, gdzie znajdujemy zdanie, że pojezuickie dobra król bierze w opiekę, „a z prowentów ich nauki wszelkie w pozostałych jezuickich domach utrzymywać będziemy”⁵⁷. Istotny jest królewski *Uniwersał potwierdzający postanowienia Rady Nieustającej o przejęciu funduszy z dóbr pojezuickich na potrzeby edukacji narodowej* z 14 lipca 1775 r.⁵⁸ Przeczytać też możemy *Uwagi nad objaśnieniem czynności Komisji Rozdawniczej* oraz *Objaśnienie czynności Komisji Rozdawniczej*, a przy tym podane w rękopisie szczegóły prawne i formalne działalności tej Komisji, sporządzone 17 września 1776 r.⁵⁹

Warto też zwrócić uwagę na druk: *Fundusz wieczysty na edukację młodzi*, gdzie podane są szczegóły powołania lustratorów majątku pojezuickiego:

Mieć chcemy i ustanawiamy, aby dobra wszystkie leżące i ruchomości prócz bibliotek, sprzętów kościelnych i innych szkolnych mobiliów *post extictam Societatem* pozostałe, były *per licitationem publicam haereditario iure plus offerentibus* [...] tak zaprzedane, aby z nich *census perpetuus* po pięć od sta *valoris* dóbr przedanych corocznie do kassy Kommissyji Edukacyjnej Narodowej na ekspensa szkół i nauk niezawodnie dochodził⁶⁰.

⁵⁶ *Ibidem*, t. 1, k. 238–238v; t. 3, k. 54–66, 72, 135–136, 145, 192–193.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 214–214v, a także k. 225–227, 228–237v.

⁵⁸ Bibl. Czart., rkps 818 IV, s. 31–32.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 255–277.

⁶⁰ Bibl. Nauk. PAU i PAN, rkps 2220, t. 1, k. 243, a także t. 4, k. 246–247. *Post extictam Societatem* – po istnieniu Towarzystwa; *per licitationem publicam haereditario iure plus offerentibus* – przez licytację publiczną prawem dziedzicznym więcej proponującemu; *census perpetuum* – dochód stały; *valoris* – wartości.

Po tym druku jest następny: *Przyśpieszenie funduszu do Kommissyi Edukacji Narodowej*, gdzie zawarty jest apel skierowany do Komisji Sądowej Koronnej, by sprawy sporne o sumy pojezuickie były rozpatrywane bezzwłocznie i w pierwszej kolejności⁶¹.

Czytamy też w jednym z druków z 23 września 1773 r.:

Ciż zaś lustratorowie od Rzeczypospolitej zesłani we wszystkich zatrudnieniach i wątpliwościach do wspomnianej Kommissyi Nauk referować się *tenebuntur*, a ta rezolucyje dawać będzie i po lustracyi *ad summum* we dwóch miesiącach czasu skończyć się powinnej, całe opus lustratorów przed nami ukażą⁶².

Reasumując, należy stwierdzić, że w zbiorze rękopisów „Education Nationale” liczni badacze mogą znaleźć interesujące materiały do zagadnienia kasaty zakonu jezuitów, sposobów i efektów przejmowania ich majątków na cele szkolnictwa oddanego pod opiekę Rzeczypospolitej i początków działalności Komisji Edukacji Narodowej.

EWA DANOWSKA

MATERIALS ABOUT THE DISSOLUTION OF THE JESUIT ORDER IN 1773
AND THE BEGINNINGS OF THE COMMISSION OF NATIONAL EDUCATION
ACTIVITY IN THE ACADEMIC LIBRARY OF THE POLISH ACADEMY
OF ART AND SCIENCES AND THE POLISH ACADEMY
OF SCIENCES AND THE PRINCES CZARTORYSKI LIBRARY IN KRAKÓW

Keywords: history of Poland, dissolution of the Society of Jesus 1773, the Commission of National Education, the “Education Nationale” manuscript collection

SUMMARY

The collection of the Academic Library of the Polish Academy of Art and Sciences and the Polish Academy of Sciences contains five volumes of documents titled “Education Nationale” (book number 2220, vol. 1–5). One of the volumes is held by the Princes Czartoryski Library. The materials are neither organised in chronological order nor by theme. Some threads related to the dissolution of the Jesuit Order as well as the establishment and activity of the Commission of National Education and the Polish-Lithuanian Commission for Distribution, responsible for distributing assets of the Jesuit Order for educational purposes under the Commission of National Education supervision, can be separated. What is worth to pay attention to are the letters of ex-Jesuits to king Stanisław August Poniatowski as well as other pieces of correspondence, a variety of draft laws, practical issues on goods and financial matters, minutes on meetings of different assemblies, or attempts to establish a position on numerous current issues. Eight handwritten maps showing distribution of schools supervised by the Commission of National Education within departments, as well as numerous universals and decrees are also worth noting.

⁶¹ *Ibidem*, t. 1, k. 245.

⁶² *Ibidem*, t. 4, s. 244–245. *Tenebuntur* – będą zobowiązani; *ad summum* – najwyżej.

ЭВА ДАНОВСКА

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ УПРАЗДНЕНИЯ ОРДЕНА ИЕЗУИТОВ В 1773 Г.
И НАЧАЛУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИССИИ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ПОЛЬСКОЙ АКАДЕМИИ ЗНАНИЙ
И ПОЛЬСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
И БИБЛИОТЕКЕ КНЯЗЕЙ ЧАРТОРЫЙСКИХ В КРАКОВЕ

Ключевые слова: История Польши, упразднение ордена иезуитов 1773, Комиссия народного образования, рукописная коллекция „Education Nationale”

АННОТАЦИЯ

В Научной библиотеке Польской академии знаний и Польской академии наук хранятся пять томов материалов под общим названием „Education Nationale” (sygn. 2220 т. 1–5). Ещё один том находится в Библиотеке князей Чарторыйских. Собранные документы расположены без соблюдения хронологического и тематического порядка. Среди них можно выделить несколько тематических групп, связанных с упразднением ордена иезуитов в Польше, созданием и деятельностью Комиссии народного образования, а также Распределительных комиссий Короны и Литвы, которые должны были передать бывшие иезуитские владения в школьное ведомство под руководством Комиссии народного образования. Стоит обратить внимание на письма, которые высылали бывшие иезуиты королю Станиславу Августу Понятовскому, а также на другую корреспонденцию, проекты различных законодательных актов, практические вопросы касающиеся имущества и финансовых дел, протоколы заседаний различных органов, а также попытки выработать позицию по ряду текущих вопросов. Следует обратить внимание на восемь рукописных карт, представляющих размещение школ под надзором Комиссии народного образования на территории отдельных департаментов, а также многочисленные печатные экземпляры различных универсалов и распоряжений.